

Лекція VI. КОЗАЦЬКЕ ПРАВО І СУДОЧИНСТВО

1. Козацьке судочинство

Судочинство у реєстрових козаків у 16 – першій половині 17 ст. очолював гетьман, що обирався козаками, а відповідно до «Ординації війська Запорозького реєстрового» 1638, судову владу над реєстровим козацтвом було зосереджено в руках старшого комісара, який замінив гетьмана і обирався сеймом за пропозицією коронних гетьманів Речі Посполитої і обов'язково належав до шляхти. Комісару підпорядковувалися полковники, осавули і сотники, які до 1638 обиралися козаками, а потім призначалися польськими властями з шляхтичів, що зналися на військовій справі.

У запорозьких козаків судові функції виконували представники січової старшини: кошовий отаман, суддя, довбиш – або весь *кіш*, який інколи виступав судом першої інстанції у найскладніших справах. Суд на Запорозькій Січі застосовував лише норми *звичаєвого права*. Запорозькі козаки підлягали тільки юрисдикції козацького січового суду («де троє козаків, там двоє третього судять»).

У період Гетьманщини (1648–1782) в козацьких судах України склалися дві форми судового процесу: обвинувально-змагальний і слідчий (інквізиційний). Цивільні справи розглядалися переважно в обвинувально-змагальному порядку, а кримінальні – в інквізиційному. У другій половині 17 – на початку 18 ст. козацьке судочинство мало демократичні риси гласності, публічності, колегіальності, виборності судових колегій, участі представників громад у підготовці судових рішень і вироків, широкого застосування судами норм місцевих звичаїв і аналогії права, імплементованих норм. Учасниками судового процесу могли бути сторонні особи, які висловлювали особисту думку щодо справи й порушували клопотання. У подальшому переважали закриті процеси, перш за все – кримінальні.

До початку 18 ст. усі особи розглядалися судовою практикою як правоздатні, за винятком невільників («банітів»), «безчесних», «проклятих», неправоздатність яких особливо передбачалася Литовськими статутами. Недієздатними були неповнолітні, жінки без чоловіків чи опікунів, марнотратники, німі, психічно хворі та залежні селяни, якщо їх пан не виступав «асистентом». Сторона, яка позивала у судовому процесі, звалася «поводом», «актором», «кредитором», «інстигатором», «укривдженим», «жалобливою стороною», «чолобитником», «доносителем», а сторона, яка захищалася, – «возваною», «злодійською», «відвітною». У 18 ст. в обіг увійшли терміни «позивач» і «відповідач». Процесуальне представництво інтересів сторони, недієздатної особи чи іншого зацікавленого суб'єкта відповідно до «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743), забезпечували «прокуратори», «плєніпотенти», «адвокати», «повірені», «патрони». Адвокатів згодом стали звати «присяжними повіреними», що отримало закріплення у статутній судовій реформі гетьмана К. Розумовського 1760–63. Позовні скарги подавалися усно у цивільних і кримінальних справах. Але за «Інструкцією» Д. Апостола, скарги приймалися тільки у письмовій формі.

З подачі позову починалася судова «контраверсія». Попереднє слідство проводилося самим позивачем, або потерпілим. Кримінальні справи, що торкалися інтересів держави, розслідувалися судовими органами. Справа порушувалася зацікавленими особами безпосередньо *в сотенному суді*, міському (магістратському чи ратушному) або *полковому суді*. Потерпілий повідомляв про правопорушення найближчому місцевому уряду, а в подальшому – суду. Йому також дозволялося повідомити про злочин заможним «добрим людям», які, в свою чергу, повинні були сповістити про це місцеву владу, що реєструвалося у спеціальній книзі. Про скоєння злочину та заподіяну шкоду повідомлялося публічно, для чого дзвоном дзвіниці скликалися всі мешканці. Слідчі дії отримали

юридичний термін «шлякування». Потім потерпілий шляхом опитування збирав відповідну інформацію та організував «погоню», тобто переслідування підозрюваної особи. У найзначніших кримінальних справах, наприклад, про фальшивомонетництво, погоню могли організувати місцеві посадові особи та козаки. Право дозволяло потерпілому захопити правопорушника «на гарячому» і доставити його до суду, який застосовував до нього запобіжні заходи у вигляді взяття під варту та арешту майна.

Розслідування справи звичайно починалося з опитування населення тієї місцевості, де було вчинено злочин, а також у людних місцях – на базарах, ярмарках тощо. Для більш повного збору матеріалів у справі розсилалися спеціальні листи, в яких сповіщалося про скоєння злочину і висловлювалося прохання надати суду відомості про його обставини. Запити про особу, підозрювану в скоєнні злочину, надсилалися судами до місцевих козацьких судово-адміністративних органів і духовенства. У випадках крадіжки речей, якщо потрібно було провести розшук і обшук, санкцію на це давали, наприклад, сільські або городові отамани. Потерпілий разом із понятими проводив «трус села», тобто обшук. За вказівкою сільського отамана його могли провести й сільські старшини – осавул і десятник. Для розслідування справи на місцях суд посилав спеціально уповноважених ним осіб, які спільно з місцевими органами проводили слідство. Розслідування справ про злочини полковників або генеральної військової старшини належало виключно до компетенції осіб, які також належали до полкової та генеральної старшини. В окремих випадках вони проводили таке слідство спільно з посадовими особами. Розшукавши злочинця і встановивши вину, його ув'язнювали і доставляли до судового органу.

У цивільних справах після подання позову до відповідача посилали спеціальну особу, а у віддалені місця – виклик до суду в письмовій формі. Поручительство в цивільному процесі передбачало можливість для родичів або знайомих ручатися перед судом за явку до нього відповідача, за сплату ним боргу тощо. В разі ухилення відповідача від виконання своїх обов'язків поручителі притягувалися до судової відповідальності й платили за його боргами. Визнання відповідачем своєї вини перед позивачем до початку судового процесу приводило сторони до примирення шляхом складання позасудової мирової угоди.

Судочинство відбувалося в усній формі, що передбачало змагальність сторін перед судом і повністю протоколювалося. У суді вживалася здебільшого українська мова, але відчувався значний вплив мов сусідніх народів і латини. З 18 ст. протоколи судових засідань почали складатися російською мовою. За «Інструкцією» Д. Апостола, протоколи підписували всі члени суду.

Розгляд справ у суді починався з перевірки присутності сторін. Злісне ухилення відповідача від явки до суду призводило до задоволення позову потерпілого. Сторони були зобов'язані в процесі судового розгляду «загодом свій виговорить» і в наступні три дні викласти все на папері та обмінятися копіями документів. Потім суд проводив допит і дослідження доказів. Доказами вважалися власна заява, показання свідків, речові докази, висновки експертів. Сторона повинна була представити суду не менше двох свідків. Розрізняли звичайних (приватні особи, які були заінтересовані у справі та свідчили про факти, пов'язані з нею) і офіційних свідків (розшукувач і возний). Правдивість показань сторін і свідків забезпечувалася присягою чи співприсяжництвом. У разі відмови сторони від присяги суд вирішував справу на користь іншої сторони. Сторона, яка прагнула переконати суд у власній правоті, виставляла заклад («викидщину») – певну суму грошей або пропонувала ушкодити їй здоров'я чи позбавити життя, якщо вона виявиться неправою. Предмет закладу йшов на користь козацької адміністрації чи суду. У кримінальних справах для одержання показань обвинуваченого чи свідків застосовувалися катування («проби», «квестії», «муки»), від яких звільнялися переважно козацька старшина, шляхтичі, духовенство, вищі урядовці, за винятком окремих випадків, а також вагітні жінки,

малолітні, особи похилого віку по досягненню 70 років, душевно хворі. Після 1716 р. порядок подання і дослідження доказів регулювався нормами «Краткого изоб ражения процессов».

Судовий процес завершувала судова постанова – «декрет» (з 18 ст. вирок суду в кримінальних справах називався «мнение», постанова в цивільних справах – «решение»). Інші постанови судових органів щодо окремих питань судочинства приймалися шляхом голосування членів колегії суду спочатку в усній формі, а в подальшому – в письмовій та заносилися у судові книги «для пам'яті». Сторона, яка була незадоволена вирокком чи рішенням суду, могла порушити клопотання про їх скасування. Правові засоби, що використовувалися при цьому, залежали від того, чи набрало чинності рішення суду, та поділялися на звичайні (скарга на суддів, апеляція), що використовувалися до набрання ним чинності, й надзвичайні (відновлення розгляду справи) – після набрання чинності.

Скарга з приводу неправомірних дій суддів і зловживання ними службовим становищем подавалася до вищого суду для розгляду в другій інстанції. Для подання апеляційної скарги, зокрема до Генерального військового суду, відводився 10-денний термін від дня винесення судового акту. Сторона, яка вдавалася до апеляції, мала зробити аргументовану заяву з цього приводу. Підставами для визнання акту суду першої інстанції неправомірним вважалися відсутність показань відповідача у протоколі засідання, необгрунтоване відкидання доказів, порушення процесуального порядку винесення рішення або вироку. Якщо рішення суду першої інстанції скасовувалося вищим судом, то на суддів покладалася обов'язок відшкодувати усі судові витрати. Скасовуючи рішення чи вирок, апеляційна інстанція могла вносити в них значні зміни, прийняти нову постанову, надіслати справу на новий розгляд.

У випадках, якщо було виявлено обставини, раніше не відомі суду, сторонам та їх представникам, або при встановленні фактів зловживання суддів й інших учасників процесу відбувалося його відновлення.

Судові рішення за цивільними справами виконували місцеві уряди чи самі суди. З 18 ст. їх виконував возний. Вироки за кримінальними справами, які передбачали смертну кару чи катування, виконував кат («містр») або самі засуджені.

2. Козацький суд

Становлення козацького суду відбувалося одночасно з формуванням козацтва. Уже в перших козацьких ватагах правосуддя здійснювали їх отамани та козацька рада. В литовсько-польській державі право на власний суд була однією з головних вимог у боротьбі козаків за свої права. За Куруківською угодою 1625 польська влада офіційно визнала право козаків судитися власним судом.

Станова юрисдикція козацького суду будувалася на козацькому присуді – соціально-правовому інституті, що об'єктивно утворився у козацькій спільноті й отримав затвердження з боку держави (Речі Посполитої, а потім Росії) у якості станового привілею козацтва і включав його судову самоорганізацію та судочинство за нормами козацького *звичаєвого права*, Литовських статутів і магдебурзького (хелминського) права.

За часів Речі Посполитої судова влада над реєстровими козаками зосереджувалася в руках гетьмана, але відповідно до «Ординації Війська Запорозького реєстрового» 1638 вона була передана головному комісару, якого обирали зі шляхтичів і призначав на посаду сейм.

Система судоустрою Війська Запорозького в Лівобережній Україні (Гетьманщині) у другій половині 17 – 18 ст. була складною, рухливою і включала більше двадцяти різновидів судових органів. Така різноманітність зумовлювалася процесом формування

української державності в умовах відбиття частих і тривалих військових агресій, внутрішньої політичної нестабільності, складністю та динамічністю соціальної структури суспільства, поступовим обмеженням суверенітету Гетьманщини російським самодержавством.

Загальні козацькі суди були провідними органами в системі українського судоустрою. У 2-й половині 17 – першому двадцятилітті 18 ст. склалася ієрархічна система козацьких судів, що поділялися на вищі та нижчі (регіональні й місцеві). До вищих судів належали суди: гетьмана, ради генеральної старшини, ради старшин, Генеральної військової канцелярії (ГВК) та Генеральний військовий суд (ГВС). В окремих випадках у 17 ст. суди відбувалися на генеральних козацьких радах. ГВК і ГВС по можливості створювали третейські суди. Регіональну юрисдикцію мали *полкові канцелярії, полкові суди та сотенні суди*. До початку 18 ст. суди іноді відбувалися на полкових і сотенних радах. Місцеву юрисдикцію здійснювали сільські та міські суди. У *сільських судах* паралельно діяли козацькі й селянські колегії. У міських (ратушних і магістратських) судах часто утворювалися змішані козацько-міщанські колегії, бо в містах поряд з полковими та сотенними правліннями (урядами) функціонували міщанські ратуші і магістрати.

У системі козацьких судів виділялися постійні судові органи – суд гетьмана, ГВК, ГВС, полкові й сотенні суди. Діяльність сільських і міських судів із змішаними колегіями також була постійною.

У 2-й половині 17 ст. ГВС був переважно виїзним («кочовим»), місцем його постійної дислокації була резиденція гетьмана, який остаточно затверджував декрети ГВС на правах його президента. У 1654 було троє генеральних суддів, у 1656 – генеральний суддя і «товариш судді». У 18 ст. іноді залишався один суддя, але зазвичай їх було двоє. Відносна стабілізація внутрішньополітичної ситуації у Гетьманщині дала змогу офіційно оформити статус найважливіших ланок судової системи – ГВС і полкових судів як постійних судових органів. Судові функції інших органів козацької державності мали епізодичний характер.

Усталення судової системи Гетьманщини сприяло перетворенню найвищих козацьких судів на наглядові й апеляційні інстанції щодо нижчих судів. ГВС видавав для них укази та роз'яснювальні інструкції. Нижчі суди стали першими інстанціями в цивільних, адміністративних та кримінальних справах рядових козаків, сотенних і полкових старшин, значної частини селянства та різних категорій міського населення. Однак строгого дотримання такої підсудності не було.

Справи генеральних старшин, полковників і бунчукових товаришів розглядалися у першій інстанції ГВС. Але за вказівкою гетьмана або поданням генеральних старшин ГВС міг розглядати в першій інстанції й справи, підсудні нижчим судам, що іноді залежало від особистого ставлення гетьмана і генеральних старшин до осіб, які проходили у справах, а також від значущості справ. До складу колегій найвищих судів входили генеральні старшини. Генеральні судді, як правило, вели судові засідання в ГВС при колегіальному розгляді справ, але головували в них тільки за відсутності вищих посадових осіб – генерального обозного та самого гетьмана. Більшість поточних справ генеральні судді розглядали одноосібно. Рішення постановлялися у формі декретів і указів, котрі замість генеральних суддів могли підписати інші генеральні старшини. ГВС виконував і нотаріальні дії. Склад колегії ГВС точно не був регламентований, а визначався гетьманом як президентом цього суду відповідно до конкретної ситуації. У його виїзних засіданнях від імені й за вказівкою гетьмана брали участь полкові старшини та керівники ратуш і магістратів.

Діловодство в ГВС вела канцелярія, очолювана писарем і його заступником – регентом. За відсутності генерального судді допускалося виконання його обов'язків писарем як наказного судді. Гетьманська канцелярія до 1721 була адміністративно-

управлінським органом при гетьмані. Після її реорганізації за указом Петра I у ГВК вона отримала судові повноваження. У першій інстанції ГВК розглядала цивільні та кримінальні справи генеральних старшин, полковників і бунчукових товаришів, переважно щодо їх конфліктів з рядовими козаками, селянами та міщанами. Вона формувала склад української сторони у спільних російсько-українських судах, що розглядали кримінальні справи російських військовослужбовців в Україні. З 1722 ГВК виступала відносно ГВС наглядовою й апеляційною інстанцією. Водночас вона виконувала функції прокурорського нагляду, попереднього розслідування й адміністративної юстиції. Правотворча діяльність ГВК виражалась у регламентації кримінального процесу й організації роботи комісії зі складання *«Прав, за якими судиться малоросійський народ»*. Президентом ГВК був гетьман. Її канцелярський відділ очолював генеральний писар, який разом з іншими генеральними старшинами входив до складу *«присутствия»* – розпорядчого відділу. Канцелярія поділялася на *«повытья»*, які безпосередньо управляли полковими канцелярськими та судами. ГВК була побудована на зразок колегій Петра I в Росії, тому вона сприяла бюрократизації української судової системи і часто використовувалася самодержавством як інструмент для досягнення цілей своєї політики щодо України.

Суд гетьмана був найвищим судовим органом у системі українського судоустрою, наглядовою й апеляційною інстанцією, а також органом *«кабінетної юстиції»*. Підсудність справ суду гетьмана в першій інстанції до 1722 юридично не обмежувалась, але реальну більшість становили кримінальні та цивільні справи генеральних і полкових старшин, службовців ГВК і ГВС, бунчукових товаришів, гетьманських *«протекціоністів»* і підданих. Гетьман міг затребувати до власного розгляду в порядку нагляду справи з інших судів Гетьманщини, не будучи зв'язаним будь-якими обмеженнями. Для сприяння гетьманському правосуддю залучалися ради генеральної старшини у вузькому та розширеному складі, ради старшин, ГВК і ГВС; а для розслідувань обставин справ і проведення виїзних засідань – сотенно-полкова старшина, представники магістратів і ратуш. Усі вони мали дорадчі права у гетьманському суді.

Гетьман затверджував рішення ГВС і ГВК за значними справами. У надзвичайних випадках він скликав гетьманські трибунали з обов'язковою участю полкових старшин, а іноді й духовенства, у найбільш значущих справах військового і політичного характеру, а також у цивільних справах (особливо у найважливіших земельних суперечках).

Судова юрисдикція гетьмана над генеральною і полковою старшиною у кримінальних справах з 60-х рр. 17 ст. обмежувалася самодержавством, яке контролювало діяльність гетьманського суду в апеляційному та наглядовому порядку. Акти гетьманського суду видавалися у формі універсалів, ордерів та *«відкритих листів»*. Гетьман здійснював тлумачення права, даючи відповіді-роз'яснення на запитання нижчих судів. У процесі здійснення реформ судової системи України важливе значення мали гетьманські інструкції судам.

Суди генеральної козацької ради відбувалися тільки в перші десятиліття існування України-Гетьманщини. Вони були подібні січовим радам Запорізької Січі, яка в зазначений період суттєво впливала на козацтво городової України. На генеральних радах відбувалися, переважно, суди над представниками певних старшинських угруповань, супротивники яких з інших старшинських партій використовували для таких судів силу козацьких низів.

На сотенно-полковому рівні провідною була судова компетенція полкових судів і полкових канцелярій. Полковник, полковий суддя та писар утворювали постійний склад колегії полкового суду, інші члени колегії (полкові осавули, хорунжі та значкові

товариші) підпадали під ротацію кожні три місяці. Полковник очолював полковий суд і мав вирішальні судові повноваження. Полковий суддя вів судові засідання і виступав референтом у справах, інші члени колегії голосували. На початку 18 ст. склалися інститути виборності та змінюваності полкових суддів зібраннями старшини, після чого вони затверджувалися на посадах гетьманом і одержували матеріальне утримання з гетьманської скарбниці. У часи Правління гетьманського уряду (1734 – 1750) полкові судді затверджувалися указами ГВК. Це зменшило, але не усунуло залежності полкових суддів від полковників. Полкові суди у першій інстанції розглядали справи полкових старшин, сотників і значкових товаришів полку. Справи полковників розглядалися найвищими судами або іншими полковими судами за указами ГВК. Вони були апеляційними і наглядовими інстанціями для сотенних, сільських і ратушних судів, а у 18 ст. – і для магістратських судів тих магістратів, котрі перебували під юрисдикцією полкових канцелярій. Апеляції на декрети самих полкових судів подавалися до полкових канцелярій. Якщо представники гетьмана подавали до найвищих судів касації на рішення полковників, останні могли супроводити їх власними коментарями. У 2-й половині 17 – 1-й чверті 18 ст. полкові й сотенні суди часто об'єднувалися з магістратськими та ратушними судами, однак у подальшому відбулося їх розмежування. За вказівками вищих судів члени колегій полкових і сотенних судів брали участь у розслідуванні на місцях і у виїзних засіданнях вищих судових інстанцій. Подібне відбувалося у відносинах полкових і сотенних судів із сільськими судами. Діловодство у полкових судах вели судові канцелярії у складі судового писаря і кількох канцеляристів, кількість яких визначалася судовою колегією. Писарі, як і судді, приводилися до спеціальної присяги. Судовими канцеляріями виконувалися також нотаріальні дії.

Сотенні суди здійснювали свою юрисдикцію в межах сотень під безпосереднім управлінням полкових канцелярій і судів, бо сотники призначалися полковими канцеляріями. Колегію сотенного суду утворювали сотенні старшини на чолі з сотником, але посади судді в ній не було. Сотенні суди розглядали у першій інстанції справи козаків і старшин, а у другій – апеляції сільських козаків на рішення сільських судів. Позови за справами, підсудними сотенним судам, але подані до полкових канцелярій, передавалися сотенним судам зі вказівками щодо їх розгляду. На час роботи спільних сотенно-ратушних судів їм ставали підсудними справи усіх жителів сотень, але у 2-й чверті 18 ст. відбулося розмежування юрисдикції сотенних і ратушних судів за становим принципом. Компетенція сотенних судів у кримінальних справах обмежувалася проведенням попередніх розслідувань для полкових судів і канцелярій. Іноді сотенні суди проводили попереднє розслідування за вказівками найвищих судів, у тому числі гетьмана.

На Вольностях Війська Запорозького Низового упродовж століть склався своєрідний судовий устрій. Суд у запорозьких козаків не був відділений від адміністрації. Судовими повноваженнями були наділені усі старшини: кошовий отаман, військовий суддя, писар, осавул, довбиш, курінні отамани, паланкові полковники, а іноді й увесь *Кіш*. Найважливіші справи, особливо пов'язані з призначенням смертної кари, розглядалися на військових радах (сходках) козаків на Січі або в *паланках*.

Кошовий отаман був верховним суддею, оскільки зосереджував у своїх руках верховну військово-адміністративну і політичну владу над усім січовим військом. Суд кошового отамана виступав спочатку як суд першої інстанції у справах військової старшини і паланкових полковників. З часом, приблизно у середині 17 ст., він перетворився на вищу апеляційну інстанцію. Кошовий отаман затверджував рішення військового судді й визначав покарання злочинцям. Під час військового походу він міг самостійно призначати злочинцям смертну кару, в мирний час це було прерогативою Коша або козацької сходки.

Військовий суддя (*кошовий суддя*) розглядав кримінальні та цивільні справи, давав поради сторонам, виносив вирок злочинцям, залишаючи, однак, остаточну ухвалу кошовому отаману або військовій раді. Обов'язком судді було судити винних швидко, правдиво й неупереджено. Саме він був охоронцем тих предківських звичаїв і одвічних порядків, на яких базувався увесь лад козацького життя.

За відсутності кошового отамана в Січі військовий суддя, як правило, виконував обов'язки наказного кошового отамана. На посаду судді вибирали досвідчених і здібних козаків, які користувалися повагою й авторитетом у запорожців.

Військовий писар (*кошовий писар*) вів протоколи допитів, часом викладав присуд старшини на раді, сповіщав про рішення суду зацікавлені сторони, особливо якщо справа стосувалася осіб, які жили не на самій Січі, а за її межами, в паланках.

Військовий осавул (*кошовий осавул*) виконував роль слідчого, проводив дізнання з приводу різних суперечок і злочинів серед козаків, збройно переслідував розбійників, злодіїв і грабіжників, стежив за виконанням судових вироків у Січі або паланках, а часто й сам був судовим виконавцем.

Військовий довбиш привозив з паланок у Січ різних *харцизів*, прилюдно зачитував присуди старшини й усього війська на місці страти чи на військовій раді, був помічником осавула і приставом при екзекуціях. Відомі випадки, коли довбиш виконував обов'язки слідчого і навіть судді.

Військовий пушкар був наглядачем військової в'язниці, яка розміщувалася в *пушкарні*. Тут тимчасово утримували обвинувачуваних, які чекали суду, і злочинців, засуджених до тюремного ув'язнення або смертної кари (до виконання вироку над ними).

Курінні отамани досить часто виконували серед козаків свого куреня роль судді, розглядали суперечки сторін і тілесно карали винних.

Паланкові полковники зі своїми помічниками – писарями та осавулами – у багатьох випадках (за відсутності січової старшини) виконували обов'язки суддів у своїх паланках.

На Січі існував базарний суд, який розглядав суперечки, що виникали між торговцями, кредиторами і боржниками тощо. Обов'язки базарного судді виконував базарний отаман, інколи *кантаржій* – посадова особа, яка стежила за правильністю мір і вагів у торговців і відповідністю цін на товари широкого вжитку тарифам, встановленим у Січі.

Важливу роль в діяльності козацького суду відігравали старі заслужені козаки, які в минулому займали виборні посади кошових і курінних отаманів, суддів тощо, користувалися повагою й авторитетом серед козаків. Вони були охоронцями стародавніх козацьких звичаїв, і тому їхні рішення мали велике значення при розгляді різноманітних адміністративних і судових справ.

У період Нової Січі практикувалися поїздки кошової старшини в паланки для розгляду судових справ на місцях.

Ієрархія системи судоустрою Запорозжя послідовно складалася з наступних інстанцій: паланковий суд (у складі паланкового полковника і його помічників – писаря й осавула), курінний отаман, військовий суддя і кошовий отаман.

Судова справа, зазвичай, відразу вирішувалася тією чи іншою посадовою особою козацької адміністрації, і це рішення негайно виконувалося.

Юрисдикції козацького суду підлягали особи, що проживали на території Запорозьких Вольностей: козаки, торговці, ремісники, посполиті та ін. Сторонні особи, які скоїли злочини на території Запорозжя, передавалися для присуду за місцем їх проживання. У свою чергу запорожці, що здійснили злочини за межами Запорозжя, передавалися для присуду в Січ або ж Кіш направляв своїх депутатів, які брали участь у

роботі слідчих комісій, для розгляду взаємних претензій запорожців, з одного боку, і поселенців *Нової Сербії, Слов'яносербії*, слобідських полків, татар, донських козаків, поляків тощо, з іншого.

З 60-х рр. 18 ст. деяких особливо небезпечних злочинців (гайдамаків, дезертирів тощо) вже не судили козацьким судом, а передавали російським властям для присуду на підставі російських законів. Це свідчить про посилення втручання російського уряду у внутрішні справи запорожців, зокрема, в порядок судочинства.

Діяльність козацьких судів на Запорозжі базувалася виключно на нормах звичаєвого права. Вони були широко відомі українському населенню своєю простотою, принциповістю, справедливістю рішень, відсутністю тяганини тощо.

Рекомендована література:

Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. –Т. 1. – 316 с.

Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина ХУІІ – ХУІІІ ст.). – К., 1994.

Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в ХУІІ–ХУІІІ ст. (1648–1782). – Львів, 1967.

Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини. – Львів, 2000.

Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2006.